הפסח אינו נאכל אלא בלילה. הופעת הקדושה, המקשרת את הכח הלאומי הכללי של כנסת ישראל, להיות כאיש אחד ממש, עד שקרבן היחיד של כל אחד נחשב כקרבן צבור, זהו הענין המתגלה בפסח, ולעומק הרשם, שהכלל כולו מתאחד בזה לא התאחדות חברתית, מקובצה מאישים בודדים, שעל ידי המגע ומשא־ומתן היומי הם מתאחדים יחד לחטיבה אחת, אלא התגלות יחוד עליון, שהכללות כולה של האומה, שמתאחדת על ידי קדושת הפסח, נעשתה לאישיות יחידה ממש, — הולם הוא רשם הלילה, המתיחס אל היחידיות. הפסח אינו נאכל אלא בלילה.

ואינו נאכל אלא עד חצות. מכיון שהלילה מתיחס לקדושת הפסח, בשביל עומק היחידיות, שיש בהפעלת השפעתו בקדושת הכלל, ראוי שהוא ישמר בגבולו, שרק מחצית הלילה הראשונה, שאינה פונה עדיין אל ההכשרה היומית, תהיה זמנו, ולא המחצה השניה של הלילה, כשהוא כבר מוכן להיות פונה ומתעתד לקראת ההתקנות החברתיות, העתידות לבא ביום. ואינו נאכל אלא עד חצות.

ואינו נאכל אלא למנויו. הקשר האמיץ הזה, שאחדותה של האומה תופיע בה על כל הפרטים, בצורה אחדותית ממש, העולה למעלה מכל צורה קבוצית המתאחדת, צריך הוא הזמנה מיוחדת, והסכמה עצומה להתקשר בעומק הקדושה של נשמת האומה הפנימית, זוהי פעולת המינוי שבפסח, המחזק את רשם האורה העליונה של ההסכמה הנפלאה הזאת. ואינו נאכל אלא למנויו.

ואינו נאכל אלא צלי. מתוך העומק הנפלא, של רשם קדושת החטיביות היחידית של האומה, שכל פרט ופרט ממנה מתגלה בה רק בצורת יחידותה, אי אפשר שכח הטעם הספוג קדושה זו יתפשט מחוץ להכלי המחזיקו, שהוא תכן הקדושה שבבשר הפסח. לא בכל מאכל יאכל, ולא יבושל, כ"א טעמו המקודש מוכרח שיהיה אצור כולו וכנוס בתוכיותו. וזאת היא פעולת הצליה, המכנסת את כל הכח שבבשר בתוכו, בלא התפזרות מחוצה לו. ובזה יואר על כל יחיד, בסגולתה של קדושת המצוה, כנוס חילו המקודש, האצור בנשמתה הגדולה של האומה בכללה, בצורה מכונסה כזאת, עד כדי ההכרה של היחידיות הגמורה של האומה כולה, בקדושת כל אחד ואחד מפרטיה, המכונס בתוכה בכל הויתו. ואינו נאכל אלא צלי.

אין לישראל סימבולים, שהם רק גורמי מחשבה ורגש, כי אם מצות ותורות, דברים חיים וקיימים נאמנים ונחמדים לעד ולעולמי עולמים, קללתם קללה וברכתם ברכה.

וכי יגלה אור ד', ומהר ציון אור חדש יאיר על אפסי ארץ, יבינו כל הגויים, כי לא יתכן להדמות לבני אל חי, בסגולתם העצמית. אבל אושר גדול יהיה אז לאנושיות עד כמה שתוכל לחקות את אור עולם זה, את מעין חיים זה, עד כמה שתוכל להטיל אל תוכה מנטפי נהרי פלגיו. ונלוו גוים רבים אל ד', והיו לי לעם, וידעת כי ד' צבאות שלחני אליך, ונחל ד' את יהודה חלקו על אדמת הקדש ובחר עוד בירושלם. הס כל בשר מפני ד' כי נעור ממעון קדשו. ד' בהיכל קדשו, הס מפניו כל הארץ.

תגאולה נמשכת היא והולכת. גאולת מצרים וגאולת־העתיד השלמה היא פעולה אחת שאינה פוסקת. פעולת היד החזקה והזרוע הנטויה, אשר החלה במצרים והיא פועלת את פעולותיה בכל המסבות. משה ואליהו גואלים הם לגאולה אחת. המתחיל והגומר, הפותח והחותם הם יחד ממלאים את החטיבה. ורוח ישראל מקשיב הוא את קול התנועות של פעולות הגאולה, ההולכות מכל המסבות עד מלא צמיחת קרן הישועה במלואה וטובה.

וצונו להניח על היד לזכרון זרוע הנטויה. יציאת מצרים היתה מאורע כזה, שרק לפי מראית העין הגסה נחשבת היא לדבר שהיה איזה פעם ועבר, ונשאר בתור זכרון אדיר בתולדות ישראל, ובתולדה הכללית של האנושיות כולה. אבל באמת ע"י הכרה תוכית אנו באים לידי ידיעה, כי עצם פעולת יציאת מצרים היא פעולה שאינה נפסקת כלל, התגלות יד ד' בפרסום ובהופעה בהירה על פני ההיסתוריה של התבל, היא התפרצות אור נשמת אלהים החיה והפועלת בכל מרחבי עולם, אשר ישראל זכה לזה, שע"י גדלו והכשרת קדושתו, תאיר את אורה להזריח אורים גדולים בכל נאות מחשפים לדורי דורים. והמפעל העצמי של יציאת מצרים הולך הוא ופועל את פעולתו, הזרע האלהית, אשר נחשפה במצרים לגאולתם של ישראל, היא היא נטויה ועומדת בהכנת המשכת פעולתה.

באין הפסק והפרעה. ואנחנו מניחים את התפילה של יד לזכרון זרוע הנטויה, התדירית, ההולכת ובונה עולמים ומשכללת אותם בכל עת, ומעלה את כל אשר בהם, את כל גווני נשמותיהם, ואת כל אוצרות חייהם, אל המרומים העליונים של האושר האלהי, המתנוסס בהתגלות תועפות עזוז קדשו.

פרק שלישי

בחר הוא יתברך בליל פסח להודיע מעשיו לבאי עולם להכיר את שמו בעולמו בהוציאו את עמו ממצרים. וענין זה ראינו ששמה התורה יציאת מצרים יסוד היסודות ושורש הכל, ומצות הרבה באו בשביל היציאה שעל ידם יהיה לעינינו יסוד הזה ומאצלנו בל ימוט, כמו מצות סוכה שאמרה התורה (ויקרא כ"ג) למען ידעו דורותיכם כי בסכות הושבתי את בני ישראל בהוציאי אותם ממצרים. ואף השבת נאמר בו (דברים ה') וזכרת כי עבד היית במצרים וכן הפסח וחג המצות בודאי זכר ליציאת מצרים, וכן כל יום טוב כולם אנו מקדשים ואומרים זכר ליציאת מצרים. נוסף על זה שאנו חייבים לזכור יציאת מצרים בכל יום, ולר' אליעזר בן עזריה ביום ובלילה. שכל זה מורה כי יציאת מצרים בעצמו חוץ מהנסים שעשה ביציאה הוא יסוד האמונה שעליו נבנה הכל. אף כי נסים ונפלאות אין מספר עשה הקדוש ברוך הוא עם ישראל, לא שמה התורה לזכור אותם ולעשות זכר להם כי אם ליציאת מצרים. ואף כי לפי השגת בני אדם קצרי השכל נראה כי יש דבר שיש בו שנוי טבע ממנהגו של עולם שנראה לאדם בחוש הראות שהוא יותר גדול נס ופלא מיציאת מצרים בעצמו, אינו כן לדעת התורה, כי נראה מן התורה ששמה יציאת מצרים עיקר ויסוד האמונה מן הראיות אשר אמרנו למעלה, כי תמצא בתורה ברוב דברים וכר היטוד הזה. ובמכילתא בפרשה וישמע יתרו (פ"א) כל אשר עשה ה' למשה ולישראל עמו כי הוציא ה' את ישראל ממצרים מלמד ששקולה יציאת מצרים נגד כל הנסים והגבורות שעשה הקב"ה לישראל, הרי שהם ז"ל הוכיחו מן הכתוב כי יציאת מצרים בעצמו שקולה כנגד כל הנסים:

ובמדרש שוחר טוב (תהלים קס"ז) ויוציא אתכם מכור ברזל כשם שהזהבי פושט ידו ונוטל הזהב מן הכור כך הוציא הקדוש ברוך הוא את ישראל ממצרים וכעובר שהוא נתון בתוך מעיה של בהמה והרועה נותן ידו ושומטו כך הנסה אלהים לקחת לו גוי מקרב גוי ע"כ. בארו בזה המדרש שני דברים גדולים מאוד שהיו במצרים. האחד שהמצריים היו מחזיקין וגוברין עליהן בחזקת היד שלהם שלא יצאו ישראל מרשותם. השני מעצמם של ישראל שהיו בתוך מצרים כאלו היו מחוברין למצרים טפלים עמהם אין להם מציאות בפני